

ИРИНА АДАМСЬКА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-8913-6742

iryna.adamska@gmail.com

**ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
В БРОШУРІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША
«КРАШАНКА РУСИНАМ І ПОЛЯКАМ
НА ВЕЛИКДЕНЬ 1882 РОКУ»¹**

**The Image of Ukrainian Cossacks in Panteleimon Kulish's Brochure
Entitled 'Kraszanka to Russians and Poles for Easter 1882'**

In 1882, one of the most famous figures of the Ukrainian nation's nineteenth-century revival, Panteleimon Kulish, published a work entitled 'A Painted Egg for the Ruthenians and the Poles at Easter 1882'. In his work, he called on Poles and Ukrainians to establish dialogue and reconciliation, a prerequisite for which should be a critical rethinking of the well-established historical views of both peoples. To this end, Kulish devoted considerable space to the Cossacks and haidamakas. This article analyses the image of the Cossacks on painted Easter eggs. It also examines the evolution of Kulish's historical views and the circumstances under which they took place, traces how they were manifested in his scientific works and considers the circumstances of the publication of his work. His strong criticism of the Cossacks and haidamakas corresponded to his views on Ukraine's history at that time, although the decision to express it publicly was made for political reasons, to reconcile the Ukrainians with the Poles. To convince readers of his views, Kulish critically reinterpreted sources from the Cossack era and criticised both the Cossacks generally and specific historical figures, as well as some events of the early modern era. Kulish's position was criticised by other representatives of the Ukrainian national movement. The reaction of the Polish political elite and intellectuals also failed to meet his expectations. As a result, disappointed by

---

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „DIALOG” w latach 2019–2022.

the ineffectiveness of his political manifesto, the Ukrainian intellectual gave up his efforts to strengthen Polish-Ukrainian dialogue.

Keywords: Panteleimon Kulish, Ukraine, Ruthenia, nineteenth century, Cossacks, Polish-Ukrainian dialogue.

Середина і друга половина XIX ст. стали добою українського національного відродження. Саме в цей час у середовищі інтелектуалів формується та починає активно популяризуватися українська національна ідея, яка значною мірою базувалася на пам'яті про героїчне та – що не менш важливо – відмінне від російського і польського минуле українських земель, що виражалось в появі козацтва та його подальшій боротьбі за соціальні, релігійні, а далі й національні права. Тогочасними інтелектуалами вивчалася історія українського козацтва, яке стало певним символом боротьби за визволення українського народу від поневолення.

Одним з головних діячів українського національного відродження був Пантелеймон Куліш, і це визнавали вже його сучасники². Результати багатогранної діяльності Куліша є важливою складовою української культури, що не раз підкреслювали дослідники його життя і творчості³. Значимими стали його досягнення як мовознавця і перекладача, адже саме ним був розроблений перший фонетичний правопис української мови, на якому спиралися і в подальшому, та була зроблена більша частина першого повного перекладу Біблії на українську мову. Упродовж життя він здійснював також етнографічні та фольклористичні дослідження, працюючи, зокрема, у Київській археографічній комісії. Важливою була також його видавнича та редакторська діяльність, а особливо участь у публікації українського суспільно-політичного та літературно-мистецького щомісячного журналу «Основа» в Петербурзі – першого українського часопису на території Російської імперії. Але, звичайно, найбільшої популярності набула його літературна діяльність.

Особливо значущим стало створення ним у середині XIX ст. першого українського історичного роману «Чорна рада. Хроніка

² С. Єкельчик, *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття*, К.І.С., Київ 2010, с. 90, 93.

³ Зокрема, Є. Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: у 2-х т.*, т. 1: *Життя Пантелеймона Куліша*, Український письменник, Київ 2007; т. 2: *Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша*, Український письменник, Київ 2007; Л. Домбровська, В. Гулак, *Життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша (1819–1897)*, „Вісник книжкової палати” 2014, № 6 (215), с. 36–41.

1663 року»⁴, який і досі є обов'язковою складовою шкільної навчальної програми з української літератури⁵. Цей твір, згідно з програмою Міністерства освіти і науки України 2017 р., має формувати в учнів, між іншим, уявлення про «загальнолюдські риси ініціативності, працьовитості, лицарства, благородства, вірності почуттю та обов'язку»⁶. Присвячений він, як бачимо вже з назви, козацькому життю періоду Руїни. Саме на основі аналізу змісту цього твору в пересічного українця формується уявлення про погляди П. Куліша та його ставлення до козацтва. Маловідомою широкому загалу залишається інформація про еволюцію його історичних поглядів, зокрема про зміну ставлення до козацтва, що відбувалося в 1860–1880-х роках. А переміни були кардинальні – від романтичного сприйняття козаків та підкреслення їхньої конструктивної ролі в українській історії до сильної критики їхньої діяльності. У колі науковців ця еволюція не залишилася незауваженою⁷. До того ж, аналізуючи художні чи наукові роботи Куліша, дослідники звертали увагу на його оцінку Речі Посполитої, Запорізької Січі та козаків, польсько-українських відносин, зокрема періоду козаччини, та зазначали окремі обставини формування та зміни його поглядів⁸.

⁴ Детальніше про процес створення роману можна ознайомитися в: І. Федорук, *Роман Куліша „Чорна рада”. Історія тексту*, Критика, Київ 2019; І. Дзира, *Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі „Чорна рада”*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Сер. Історичні науки” 2004, т. 12, с. 441–450.

⁵ Детальніше про витоки твору можна ознайомитися у статті: І. Адамська, *Польські витоки твору Пантелеймона Куліша „Чорна рада. Хроніка 1663 року”*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія” 2013, вип. 3 (116), с. 5–7.

⁶ Р.В. Мовчан та ін., *Українська література. Програма для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів*. Міністерство освіти України. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> [дата звернення 2.02.2023].

⁷ О. Ясь, *Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–80-х років*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2007, вип. 17, с. 78–105.

⁸ О. Ясь, *Дегероїзація козацтва та пошуки аксіологічного взірця в історичній візії Пантелеймона Куліша*, в: *Студії з україністики: Збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва В. Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження*, Рівне 2010, с. 139–146; І. Куцый, *Між „цивілізованістю” та „варварством”: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша*, в: *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.*, Видавничий дім „Гельветика”, Херсон 2019, с. 181–189; І. Дзира, *Запорізька Січ у художніх творах П. Куліша*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць” 2008, вип. 14, с. 41–53; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 67–70.

Вивчаючи багатогранну діяльність Пантелеймона Куліша, зокрема його публіцистичну активність 1880-х років, необхідно ще раз повернутися до теми еволюції його поглядів та з'ясувати, під впливом яких чинників, коли і за яких обставин відбулася зміна його ставлення до українського козацтва, в яких працях знайшла відображення нова оцінка діяльності козаків. Після цього можна перейти до розкриття головної проблеми статті – з'ясування, з якою метою була видана брошура «Крашанка...» і які твердження стосовно козаків у ній проголошувалися; як були відображені у тексті брошури тогочасні історичні погляди П. Куліша, які сюжети підбирав та які аргументи використовував він для обґрунтування своїх оцінок діяльності українського козацтва та для доведення своєї позиції широкому загалу.

На початку 1860-х років П. Куліш, який активно займався науковою діяльністю, у першій главі «Історії України од найдавніших часів»⁹, «Хмельниччині» та «Виговщині», які були розміщені в журналі «Основа»¹⁰, творах «Падіння шляхетського господарства в Україні обох сторін Дніпра, в XVII ст.»¹¹, «Боротьба шляхти з козаками за володіння Україною обох сторін Дніпра»¹², «Польсько-козацька війна 1638 року»¹³ почав оцінювати козацтво неоднозначно: «козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу»¹⁴, підкреслював післявоєнну міжусобну боротьбу і руїну. В цілому, в цей період він усе ще позитивно ставився до діяльності запорізьких козаків¹⁵, вважаючи їх нащадками князівської Русі; натомість польську цивілізацію, яка ширилася на українські землі, критикував як таку, що руйнувала споконвічні слов'янські основи суспільного ладу. Проте вже в 1868 р. у праці «Перший період козацтва від

⁹ П. Куліш, *Історії України од найдавніших часів*, «Основа» 1861, № 9, с. 79–107.

¹⁰ П. Куліш, *Хмельниччина*, «Основа», 1861, № 3, с. 1–15; його ж, *Виговщина*, «Основа» 1861, № 11–12, с. 1–15.

¹¹ П. Куліш, *Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии*, «Вестник Юго-Западной и Западной России» 1862, т. 1 (июль), с. 30–49; т. 2 (август), с. 49–74; т. 1 (сентябрь), с. 136–157; т. 2 (октябрь), с. 190–202; т. 1 (ноябрь), с. 261–277; 1863, т. 3 (январь), с. 1–21.

¹² П. Куліш, *Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра*, «Библиотека для чтения» 1863, Сентябрь, 1–32.

¹³ П. Куліш, *Польско-казацкая война 1638 года*, «Отечественные записки» 1864, т. CLVI (кн. 9, сентябрь), с. 327–355.

¹⁴ П. Куліш, *Історії України...*, с. 81.

¹⁵ «Козацька велика війна закріпила за нами нашу старосвітську історію [...] Без козаків, може б, шляхетна Польща панувала й досі понад Дніпром, понад Чорним морем [...] а під лядським пануванням звалась б ні на що наша народність...». Див.: П. Куліш, *Руїна*, «Мета. Літературно-політичний вісник» 1863, № (жовтень), с. 135.

його початків до ворогування з ляхами», яка була опублікована у львівській «Правді»¹⁶, він оцінював козаків як «нових хижаків», котрі замінили старих (мав на увазі шляхту). Такі висновки він робив, зокрема, на основі документів, які опрацював у Головному архіві іноземних справ у Москві. У 1863 р. Куліш писав Міхалу Грабовському, своєму товаришеві, польському письменнику і літературному критикові, що вивчені ним рукописи привели його до важливих відкриттів, як, наприклад, про хибність фактів, наведених у відомому універсалі Остряниці. Він навіть писав, що «наші українські літописці, з часів приєднання до Московського царства, безсоромно вигадували історію козацтва»¹⁷.

У 1864 році П. Куліш потрапив як державний службовець до Варшави, де працював в Установчому комітеті – органі, створеному після придушення Січневого повстання, який мав за завдання інтегрувати досі автономне Польське королівство з рештою Російської імперії. Він тоді багато працював в архівах. Після завершення роботи у Варшаві наприкінці 1868 р. і повернення з закордонної поїздки до Петербурга, П. Куліш активніше зайнявся написанням тритомної історичної праці «Історія возз'єднання Русі» (перший і другий томи видані у Петербурзі в 1874 р., третій – у 1877 р.), використовуючи усі зібрані на той момент матеріали. Саме тоді, в процесі її підготовки, остаточно змінилися його погляди, що поставило Куліша в інтелектуальну опозицію до своїх колег та колишніх однодумців. Новим у поглядах Куліша, що негативно оцінили сучасники-народники, була критика козаків, які, на його думку, призвели до руйнації високої культури, яка формувалася на українських землях за посередництва польського впливу. Проте він залишав за козаками роль захисників краю від натиску мусульманського світу, а Польщу критикував за прагнення до колонізації та окатоличення населення¹⁸.

П. Куліш, який так сильно почав критикувати козацтво, ще суворіше засуджував гайдамаків. Вважаючи їх подібними між

¹⁶ Д. Дорошенко, *Пантелеймон Куліш*, Українська накладня, Київ-Ляйпціг [1923], с. 164.

¹⁷ П. Куліш, *Письмо к неизвестному лицу [Михалу Грабовскому] от 8 мая 1863 г.*, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów (далі Ossolineum, rękopisy), sygn. 12036/ III, k. 351–352.

¹⁸ П. Куліш, *История воссоединения Руси*, т. 1: *От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней казацко-шляхетской войны*, Санкт-Петербург 1874; т. 2: *От начала столетней казацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году*, Санкт-Петербург 1874; т. 3: *Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Бореца*, Москва 1877.

собою, руйнівними силами, він писав у «Мальованій гайдамаччині»: «Руїна була результатом Хмельниччини; руїна була єдиним ідеалом і гайдамаччини; нічого людського не знаходимо про гайдамаків ні в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дідів українських»¹⁹.

При цьому впродовж життя у П.Куліша проявлялося позитивне ставлення до поляків, але негативне ставлення до католицизму, а особливо до єзуїтів, як до привнесеної, неслов'янської складової польської культури і суспільства. Він вважав, що територія «від Бугу до Вісли» заселена народом, який має спільні етнічні корені з русинами, але пізніше був колонізований. Відповідно саме Віслу він вважав «рубіжем Русі на заході»²⁰. Звідси його концепція мирного співіснування польського і українського народів. Проте необхідною умовою він вважав наявність можливості розвитку кожного з них, чого і треба було домагатися.

Після Емського указу 1876 р., який заборонив майже повністю використання української мови (за виключенням повсякденного життя), П. Куліш значно критичніше почав ставитися до можливості співіснування українців і росіян у межах однієї держави. У 1881 р. він переїхав до Львова і навіть відмовився від російського підданства на користь австрійського громадянства. Перебуваючи у Львові, П. Куліш налагодив контакти з низкою представників польської еліти – Романом Чарторийським, Романом Пузиною, Адамом Сапігою, Артуром Голуховським, Людвіком Кубалею, Теофілом Шумським, Юзефом Крашевським, Юзефом Коженювським. Після перенесення центру своєї національно-культурної роботи в Галичину головним завданням він ставив примирення поляків і українців. Основу для цього Куліш бачив у «політиці щирої допомоги русинам у найбільш широкій (при цьому не контрольованій) їх діяльності»²¹, яку б мали здійснювати поляки. У зв'язку з цим він пропонував полякам «компроміс», котрий передбачав мирні взаємини у випадку визнання можливості самовизначення і рівноправного існування українського народу²².

¹⁹ Цит. за: Д. Дорошенко, *Пантелеймон Куліш*, Київ-Ляйпціг, [1923], 43.

²⁰ О. Федорук, *Україно-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.)*, „Україна Модерна” 2003, ч. 8, с. 73–105; П. Куліш, *Перший період козацтва од його початку до воронювання з ляхами*, в: П. Куліш, *Твори*, т. 6, Львів 1910, с. 28, 30.

²¹ П. Куліш, *Письмо к Юзефу Крашевскому от 20 марта 1882 г.*, „Народ” 1892, ч. 20–21, с. 221.

²² Коли хочеш, Ляше, справді / З Русином брататись, / Мусиш з пана чоловіком / Громадянським статись. / Мусиш ту признати правду / Що Русь Руссю буде, / Докіль будуть руське слово / Промовляти люде. Див.: П. Куліш, *Хуторна поезія*, Львів 1882, с. 69.

Прагнучи налагодити польсько-українські взаємини, він опублікував брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року»²³. Цей невеликий твір, фактично розлога стаття про минуле України, написана літературним стилем, був закликом до історичного примирення обох народів. Його передумовою, на думку Куліша, повинно бути здійснення кожною стороною своєрідного розрахунку сумління. Виходячи з цього, у брошурі автор критично пише про окремі, на його думку, найбільш шкідливі для польсько-українських взаємин, теми. Так, поляків він критикує за прагнення ополячення та окатоличення українців. Особливо сильно засуджує він діяльність єзуїтів, та загалом католицький клір, за ширення антиправославної та антиукраїнської риторики, за наступи на представників східного християнства. Водночас критикує він діяльність не тільки ксьондзів, але і православного духовенства, підкреслюючи їхню роль у популяризації з давніх часів антипольської риторики. Звертаючись до історичної тематики, П. Куліш, між іншим, досить сильно засудив дії козаків та гайдамаків і розкритикував позицію інших українських інтелігентів, які на козаків дивилися позитивно. До того ж така позиція відповідала його тогочасним поглядам на історію України. Ця еволюція в бік дедалі більшої критики козаків простежується, зокрема, в його наступній історичній праці, до якої Куліш збирав матеріали і яку писав упродовж 1880-х років. Ідеться про твір «Відпадиння Малоросії від Польщі»²⁴.

Можна виділити три основні сюжети, до яких звертається П. Куліш у «Крашанці...» в контексті аргументації свого ставлення до козацтва. По-перше, це критика джерел козацької доби. По-друге – загальна характеристика козацького стану. По-третє – оцінка конкретних історичних діячів, подій чи епох.

КРИТИКА ДЖЕРЕЛ

Куліш дуже критично ставився до українських джерел козацької доби, про що прямо писав у тексті. Так, він звинувачує авторів Львівського літопису (події 1498–1649 років) у брехні та перекрученні фактів і підкреслює, що це робилося задля

²³ П. Куліш, *Крашанка Русинам і Полякам на Великдень 1882 року*, Львів 1882.

²⁴ П. Куліш, *Отпадение Малоросии от Польши (1340–1654)*, т. 1, Москва 1888; т. 2, Москва 1888; т. 3, Москва 1889.

«підпалювання міжнародного ворогування»²⁵. Те саме писав і про «Літопис Самійла Величка» (події 1648–1700 років із додатками про попередні роки), говорячи про фальшиві дані в розміщеному там універсалі Остряниці, який породжував ненависть: «поки ми самі були неуками в історії, ми вважали довгом своєї чести помститись хоть словом, якщо не ділом, над губителями наших предків»²⁶. Куліш прямо казав, що вважає літописи підробленими, а описи козацьких подвигів фальшивими²⁷.

Ставить під сумнів він також автентичність інших документів, що стосуються другої половини XVII ст. Їхніми авторами П. Куліш називає шляхту, яка мала європейську освіту, а за часів Хмельниччини приєдналася до козацтва. Для нього автори ці були «тяжкі криміналісти, безнадійні стратенці, легкодухі зрадники культури європейської»²⁸. Створення ними різних легенд про козаків та прокламацій пояснював він бажанням «опаскуджені козацьким ремеслом імена свої підняти вгору» та сформуванню героїчний образ боротьби за честь, віру і суспільний добробут. Натомість, якщо йдеться про формування в українській письмовій традиції образу Богдана Хмельницького як «Козацького Батька», він зазначає, що автори, враховуючи обставини, часто вимушені були це робити навіть поза власним бажанням.

Куліш пише, що і далі підробляли документи і фальшували літописи, зокрема про Велику Руїну і гайдамаччину. З'являється у нього в цьому контексті ще одна думка – про московську пропаганду, яка вплинула на формування поглядів сучасників і пізніших дослідників²⁹.

Так само негативно ставиться П. Куліш до кобзарських дум як історичного джерела, зазначаючи відсутність критичного ставлення до них із боку сучасних йому авторів. Самим же кобзарям, які «темні на очі і на розум»³⁰, приписує він те саме п'янство, що і козакам, зазначає, що виховані вони були в тих самих корчмах і кошах. Усі ці козацькі джерела для нього – «видумки запорізької голоти»³¹.

Більше того, Куліш підкреслює, що свої «тендеційні видумки» про «панський рай і мужицьке пекло» козаки переказували не

²⁵ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 11.

²⁶ *Ibidem*, с. 12.

²⁷ *Ibidem*, с. 22.

²⁸ *Ibidem*, с. 22.

²⁹ *Ibidem*, с. 28.

³⁰ *Ibidem*, с. 27.

³¹ *Ibidem*, с. 6.

тільки місцевим мешканцям, але й іноземцям, які подорожували Україною або були на службі в магнатів. У цьому контексті згадує він військового інженера Гійома де Боплана, який служив у коронного гетьмана Станіслава Конецпольського та створив низку карт України, опис її територій та життя населення. Відповідно, з таким підходом П. Куліш ставить під сумнів об'єктивність інформації про козаків у залишених французом письмових джерелах³².

При цьому він зазначав, що окремі вірогідні джерела про українську та польську історію доби козащини таки знайти можна, що були і тоді «праведно розумні душі», проте вони мало відомі дослідникам³³. Які саме документи він вважає за автентичні, в тексті не зазначається.

КОЗАЦТВО ЯК СТАН

Окрім намагання показати недоліки козацьких джерел, подає Куліш загальну характеристику козаків як суспільного стану. Не раз говорить він про «п'яне козацтво» та його руйнівну для України діяльність, про їхні «п'яні бунти», про «хижацтво і розбишацтво», які шкодять, зокрема, розвитку ремесел і торгівлі. «Запорізькі чуприндири» або «запорозька голота» – такі епітети використовує П. Куліш для опису козаків. Не краще він характеризує і тих, до кого звертаються козаки зі своїми розповідями. Для нього це «готові на все обірванці»³⁴, «городове і сільське гультайство, затягнене у запорозькі затяжці»³⁵. Перераховує Куліш яку саме молодь вербують козаки у свої лави: «роздражену деспотством непорядних батьків своїх, виховану серед хаосу середньовікового громадського життя, відопхнену від “шкільної чаші” її зловредною гіркотою, зіпсованих в ремісничих цехах цеховою кривдою і всякою розпустою»³⁶. Він зазначав, що всі невдоволені своєю долею, приєднавшись до козаків та почавши «буянити «по світах», здійснюючи «дикі проти панів вибрики», йменують потім себе «добрими молодцями». Куліш ще називає їх бунтівниками проти домашньої, громадянської чи церковної опіки. Але найбільшу

³² *Ibidem*, с. 18.

³³ *Ibidem*, с. 17.

³⁴ *Ibidem*, с. 16.

³⁵ *Ibidem*, с. 18.

³⁶ *Ibidem*, с. 17.

претензію до них П. Куліш висловлює через те, що в усіх бідах України вони винуватили «панські порядки»³⁷. Звинувачує також козацтво у веденні «еґоїстичних, анти-патріотичних» воєн, якими вони самі знівечили той добробут України, що був джерелом розвитку її культури, та віддалили Україну від європейського напрямку розвитку³⁸.

Куліш приписує козакам і кобзарям розповсюдження не тільки антипольської чи антишляхетської, але й антиєврейської пропаганди шляхом різних оповідей-легенд про наругу над християнською вірою чи знуцання над християнами в Україні, а також про шкоди, які євреї роблять козакам³⁹.

Критикував П. Куліш і православних священників, які вбачали у козаках захисників християнства та боронили їх перед царем, приписуючи всі негаразди магнатам та середній шляхті, звинувачуючи їх в утисках козаків⁴⁰. Він підкреслював, що козаки, «воюючи мусульман, дерли християн і за границею й дома «більше ніж би змогли вкупі Турки з Татарами»⁴¹. Дорікав козацтву тим, що «одну руку простягало до Москви, [...] а другу до Стамбула». Називав козаків «доморослою ордою»⁴², від якої все населення – шляхту, міщан, селян та ченців – мають захищати коронні гетьмани.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ТА ПОДІЇ

Найбільше ж уваги у «Крашанці...» Пантелеймон Куліш приділяє розповіді про конкретну діяльність козаків починаючи з XV ст. Весь другий розділ його твору присвячений подіям, що відбувалися до Хмельниччини. При цьому кожен із сюжетів, про який згадував автор, мав на меті не тільки показати руйнівну діяльність козаків, але й продемонструвати, як, на думку Куліша, некритично ставилися до подій або навіть перекручували їхній зміст літописці.

Першим таким прикладом він називає події, пов'язані з перетворенням Київського князівства на воєводство у 1471

³⁷ *Ibidem*, с. 18.

³⁸ *Ibidem*, с. 28.

³⁹ *Ibidem*, с. 16, 25.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 19.

⁴¹ *Ibidem*, с. 14–15.

⁴² *Ibidem*, с. 15.

р. Вже в контексті цих подій П. Куліш критично говорить про козаків, хоча навіть існування вже у цей час саме українського козацтва є дискусійним питанням⁴³. До того ж, спрощуючи історичну реальність та не звертаючи увагу на особливості політичного ладу, що склався у Великому князівстві Литовському ще за часів Вітовта, на династичну боротьбу та тенденцію до централізації влади⁴⁴, він причиною ліквідації князівства називає напади козаків на володіння вдови Семена Олельковича, київського князя у 1454–1470 роках, яка начебто змушена була просити польського короля Казимира виділити їй інші володіння – «Пінськ із Кобрином та Рогачевим»⁴⁵, а Київщину забрати під королівське управління. Ця його теза взята безпосередньо з декрету Віленського трибунального суду, виданого у 1617 р⁴⁶. Проте навіть у джерелі, на яке посилається Куліш, не говориться про українських козаків, а лише про козаків і татар, від нападів та утисків яких княгиня Мар'я Олельківна не могла самостійно на Україні оборонитися⁴⁷. Козацьких літописців же він звинувачує в намаганні інформацією про примусову ліквідацію польською владою князівства та перетворення його на воєводство налаштувати читачів проти поляків.

Продовжуючи доводити тезу про руйнівний характер козацької діяльності, П. Куліш звертається до історичних сюжетів часів повстання Криштофа Косинського (1591–1593). Намагаючись поставити під сумнів твердження, що козаки були захисниками православної віри, він згадує про напад у 1592 р. на Межигірський монастир повстанців на чолі з писарем Іваном Гренковичем та

⁴³ Про напад у 1469 р. на Польщу козаків, але в розумінні татарського війська, яке складалося з утікачів, вигнанців та розбійників, говорить Ян Длугош (*Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Dlugosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie*, t. 6: *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*, t. 5, oprac. Aleksander Przewdziecki, Kraków 1870, s. 499). Натомість перші згадки про українських козаків, на думку М. Грушевського, належать до 1490-х років (М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, Наукова думка, Київ 1991, т. 7, с. 78).

⁴⁴ О. Русина, *Контроверзи історії київської княжої традиції XIII–XVI ст.*, в: О. Русина, *Студії з історії Києва і Київської землі*, Київ 2005, с. 73–99; О. Русина та ін., *Україна: литовсько-польська доба 1320–1569*, Балтія-Друк, Київ 2008, с. 12; Н. Яковенко, *Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Генеза, Київ 1997, с. 104.

⁴⁵ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 10.

⁴⁶ 1617 г. Июля 28. Декрет Виленского трибунального суда о перенесении на сейм дела о разрушении униатским епископом православной церкви в Пинске на Полозовщине, – и вообще о притеснении Греческой веры, в: *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, т. 6, Вильно 1869, с. 87–95.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 88.

побиття ними ігумена Іосифа Бобровича-Коптя. Треба, однак, врахувати, що на використання угідь монастиря претендували мешканці сусідніх населених пунктів – Вишгорода, Петрівців, Стрижова, а навіть Києва, у зв'язку з чим у другій половині XVI ст. регулярно виникали сутички між ними та ігуменом Онуфрієм. На захист монастиря ставали король Стефан Баторій та київський воєвода князь Костянтин Острозький, видаючи охоронні документи⁴⁸. До того ж, саме повстання було пов'язане з майновим конфліктом Костянтина Острозького і Криштофа Косинського, що могло спонукати місцеве населення паралельно вирішити свої давні проблеми.

Натомість П. Куліш говорить про відбудову поляками Києва після нападу Менглі-Гірея та подальшу охорону міста і захист християнської віри, порівнюючи їх із «воїнами святого хреста»⁴⁹ і зазначаючи, що український народ цього не цінує. П. Куліш звинувачував авторів хронік не тільки в недооцінці польської діяльності в Україні, але й у брехні, що він доводив відомостями про смерть уже згадуваного Криштофа Косинського – інформацію про його вбивство у Черкасах людьми князя Олександра Вишневецького⁵⁰ замінили на оповідь про його замурування живцем у Варшаві, що, зрозуміло, мало викликати почуття ненависті й бажання відплати в усіх, хто з таким матеріалом ознайомлювався.

Подібним чином П. Куліш презентує читачам історію Северина⁵¹ Наливайка, одного з козацьких ватажків, що організовував спочатку самодіяльну оборону від татар у Брацлавському і Подільському воєводствах, а потім брав участь у Молдавських походах 1594–1595 років⁵². Наливайко з метою помсти здійснив напад у липні 1594 р. на маєток Мартина Калиновського в Гусятині та на низку інших шляхетських маєтків Західного Поділля і Галичини, не тільки розграбовуючи їх, але і знищуючи маєткові документи, зокрема задля звільнення підлеглого населення⁵³. Куліш

---

⁴⁸ О. Кузьмук, *Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях*, Київ 2014, с. 18.

⁴⁹ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 10.

⁵⁰ С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, с. 80.

⁵¹ Зустрічається декілька варіантів імені Наливайка – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Як зазначає дослідник С. Леп'явко, ім'я Северин стало популярним саме завдяки творчості П. Куліша (С. Леп'явко, *Козацькі війни...*, с. 132).

⁵² *Ibidem*, с. 105–130.

⁵³ *Ibidem*, с. 41–142.

презентує читачам діяльність Наливайка саме як грабіжницьку, підкреслюючи додатково, що потерпали від неї не тільки магнатські та шляхетські маєтки, але й церкви та двори кліру, міщан та селян⁵⁴. У 1595–1596 рр. Наливайко продовжив свої походи по території Волині. В цей же час у Польщі почали ширитися чутки про можливу антипольську діяльність його козаків чи навіть про похід на Краків проти короля⁵⁵. Саме цю інформацію П. Куліш вирішив використати, щоб представити Наливайка в негативному образі та обґрунтувати його подальше захоплення під час каральної кампанії польських військ проти козаків під керівництвом польного гетьмана Станіслава Жолкевського і страту у Варшаві. При цьому Куліш знову ж таки критикує літописців, які говорять про страту за «оборону віри благочестивої» шляхом спалення живцем у мідному волі. Останнє дійсно було вимислом. Насправді Наливайкові відрубали голову, а вже потім четвертували. Але до цього його довгий час піддавали тортурам⁵⁶. Такі ж легендарні подробиці щодо його страти з'явилися вже пізніше, а в українській історичній прозі зафіксував їх уперше Григорій Грабянка⁵⁷. Що стосується «оборони віри», тут ішлося про зв'язок Наливайка з Костянтином Острозьким, який був противником підписання унії, що використовували офіційні кола Речі Посполитої, поширюючи інформацію як усередині країни, так і на міжнародному рівні про єдність дій козацтва і православ'я⁵⁸.

Далі П. Куліш приділяє увагу повстанню 1638 року під керівництвом Якова Острянина, якого характеризує як «напасника на культурних людей»⁵⁹, водночас не згадує про інші козацькі виступи, відомості про які наявні у Львівському літописі⁶⁰, зокрема про повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р., про знищення козаками під проводом Івана Сулими Кодацької фортеці у 1635 р., про повстання Павла Бута (Павлюка) 1637 р. При цьому, пропускаючи причини розгортання повстання та активні й досить успішні дії на початку кампанії, він одразу переходить до

⁵⁴ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 19.

⁵⁵ С. Леп'явко, *Козацькі війни...*, с. 150, 180.

⁵⁶ *Ibidem*, с. 220–223.

⁵⁷ І. Дзира, *Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти*, Інститут історії України НАН України, Київ 2006, с. 172.

⁵⁸ С. Леп'явко, *Козацькі війни...*, с. 226–230.

⁵⁹ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 11.

⁶⁰ А. Гречило, *Львівський літопис*, в: *Енциклопедія історії України*, т. 6: *Ла–Мі*, Наукова думка, Київ 2009. http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_litopys [дата звернення 21.07.2022].

останнього етапу – битви запорозьких козаків із коронним військом під містечком Жовнином над Сулою, де повстанці опинилися в облозі. Прорвавши її, Остряниця з частиною старшини перейшли на територію Москви, до Слобідської України, а козаки, які залишилися, обрали собі нового керівника – Дмитра Гуню⁶¹. Саме за це Куліш називає Острянина «мизерним легкодухом і зрадливим втікачем»⁶². Доповнює він цей образ інформацією про міжусобну боротьбу за участі Острянина вже в Чугуєвському городищі, де козакам царський уряд дозволив оселитися, в результаті якої він і загинув у 1641 р⁶³.

Значну увагу, що зрозуміло, П. Куліш приділяє Хмельниччині, яку називає «татарокозацькою чи козакотатарською». Щоб акцентувати саме на такій її характеристиці, він додатково подає інформацію, що сам Хмельницький був одночасно турецьким і московським підданим, а посилаючись на народну пісню, яку сам записав під час етнографічних експедицій, зазначав що гетьман розплачувався з татарами «українськими парубками, дівчатами і молодіцями»⁶⁴. Звинував Куліш козаків під проводом Хмельницького в тому, що вони вбивали руську шляхту, нищили хліборобів, якими були колонізатори та дрібна шляхта, прокладали територією України широкі безлюдні шляхи, в результаті чого за короткий час «земля, текуча [...] молоком і медом» опустіла та збідніла. Тож Велику Руїну, яка слідувала за Хмельниччиною, він називав «рідною сестрою Татарського Лихоліття»⁶⁵.

Не менше обурення викликає у П. Куліша і наступна доба, коли у 1667 р. українські землі були поділені між Москвою, під владою якої опинився «Татарський беріг», і Польщею, якій дістався «Руський беріг». При цьому він підкреслює, що під московською владою осіло козацтво та створило тут Гетьманщину, а землі, що досталися Польщі, zostалися порожні і безлюдні. Суть його невдоволення була в тому, що, попри попередні багаторічні нарікання на панський лад, втікати почали не з польського боку до московського, а навпаки – з Гетьманщини почалися «величезні втеки [...] козацького народу під шляхетське панування. ... тепер

⁶¹ Н. Яковенко, *Нариси історії України...*, с. 188.

⁶² П. Куліш, *Крашанка...*, с. 11.

⁶³ В. Замлинський, *Гетьмани України*, Луганськ 2008, с. 209–210; В. Шербак, *Острянин Яків*, в: *Енциклопедія історії України*, т. 7: *Мі–О*, Наукова думка, Київ 2010. http://www.history.org.ua/?termin=Ostrianyun_Y [дата звернення 21.07.2022].

⁶⁴ П. Куліш, *Крашанка...*, с. 21.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 20.

тиснулись на землі тих самих Конецьпольських, Потоцьких, Каліновських, Вишневецьких, Любомирських [...], котрих силувались ізмести з лиця землі, вирізати до ноги, видушити по Вкраїні, по всій Русі, [...] по всій Польщі»⁶⁶.

Проте далі він зазначав, що, отримавши можливості для організації нормального життя, для розвитку ремесла і купецтва, господарювання, маючи з усього великі достатки, що дивувалися навіть «дідичі, сини і внуки козацьких недобитків, сидячи в Варшаві»⁶⁷, козацькі втікачі почали знову проявляти невдоволення. Більше того, писав Куліш про українське п'яне гульгайство, про українську темноту, про дурне мужицтво, яких «східне люде двигали до своєї мети [...] видуманого Золотою Грамотою і видуманими сьвяченими ножами»⁶⁸. В результаті, як говорив, під керівництвом Залізняка і Гонти вони влаштували Уманську різанину в 1768 році, яка «кинула своє криваве сяєво на прославлену козацьку завірюху»⁶⁹.

Куліш у брошурі, критикуючи козацтво, як він сам зазначив, «виносив з рідної хати сміття». Робив це він з надією, що така самокритика спричинить активізацію діалогу з поляками, що вони також почнуть критичніше ставитися до своїх дій у минулому щодо українського народу, «щоб, хоть із сороба перед простацькою хатою, держали вони свої палаци чепурно»⁷⁰. Більше того, враховуючи, що полякам Куліш приписував культурну вищість, він сподівався на здійснення ними першого кроку до порозуміння, на просвітницьку діяльність, яка б при цьому виключала колонізацію, а сприяла б розвитку української культури і освіти.

Куліш своєю «Крашанкою...» намагався ініціювати польсько-український історичний та інтелектуальний діалог, але не досяг успіху. Брошуру зустріли з ентузіазмом більша частина польської еліти і з нерозумінням або засудженням представники українського національного руху. Куліш, попри негативну реакцію, все ж не втрачав надії на взаєморозуміння, вважаючи, як і раніше, що ініціативу мають проявити поляки⁷¹. Він звернувся навіть до Юзефа Крашевського з проханням посприяти реалізації ідеї, проте

⁶⁶ *Ibidem*, с. 25–26.

⁶⁷ *Ibidem*, с. 26.

⁶⁸ *Ibidem*, с. 27

⁶⁹ *Ibidem*, с. 27

⁷⁰ *Ibidem*, с. 24.

⁷¹ П. Куліш, *Письма к Юзефу Крашевскому от 27 марта и 7 апреля 1882 г.*, „Народ” 1892, ч. 20–21, с. 222–223.

дій у відповідь на свій заклик не отримав. У листі до Михайла Павлика Куліш відзначав: «Крашевський на мою пропозицію, виступити з компромісом письмово, не відповів. Такі вони герої правди і добра, ці ляхи-передовики!»⁷². Князь Чарторийський натомість пропонував Кулішу інший варіант зближення і згоди народів, заснований на спільній праці і спільних зобов'язаннях. Основу всієї діяльності він бачив тільки в освіті та покращенні добробуту селян, а політичні та історичні суперечки пропонував виключити з громадської роботи та передати історикам⁷³.

Відсутність чіткого рішення у польському середовищі щодо українського питання, незважаючи на позитивні відгуки про дану ініціативу, спонукала П. Куліша обмежити свої контакти з польським товариством і не з'являтися в «широких колах»⁷⁴. Знеохочений невдачею своєї спроби налагодження польсько-українського діалогу, він решту життя присвятив перекладу Біблії та завершенню інших наукових творів про історію українських земель. У цей період він зібрав матеріали для нового історичного твору – «Відпадиння Малоросії від Польщі»⁷⁵. При цьому в списках використаного П. Кулішем бібліографічного матеріалу присутні праці низки відомих польських дослідників, більше десяти польських періодичних видань і стільки ж збірок документів, складених польськими авторами. В результаті у цьому творі негативне ставлення до козацтва, а особливо до Богдана Хмельницького і до подій, із ним пов'язаних, проявилось з іще більшою силою.

Отже, зміни в історичних поглядах Пантелеймона Куліша та в його оцінці козацтва можна прослідкувати вже на початку 1860-х років. Цьому сприяла активна робота з джерелами, зокрема збір матеріалів у етнографічних експедиціях, опрацювання архівних матеріалів Москви і Петербурга. Але дійсно помітною еволюція його оцінки козаків стала наприкінці 1860-х років, після повернення зі служби у Варшаві, де П. Куліш також працював із матеріалами архівів та бібліотек. Остаточна ж трансформація відбулася вже у 1870-х роках, коли у своїй тритомній історичній праці П. Куліш чітко сформулював критичне ставлення до

⁷² П. Куліш, *Письмо к Михайлу Павлику*, „Народ” 1892, ч. 20–21, с. 224

⁷³ П. Куліш, *Письмо к Людвигу Кубале*, Ossolineum, rękopisy, sygn. 12924/III, к. 359–360.

⁷⁴ *Ibidem*, к. 339–340.

⁷⁵ П. Куліш, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*, т. 1, Москва 1888; т. 2, Москва 1888; т. 3., Москва 1889.

козацтва. Впродовж всього життя він зберігав товариські стосунки з низкою польських інтелектуалів, зокрема мав особливо тісні дружні взаємини з Міхалом Грабовським. Окрім поваги до польської інтелектуальної еліти, в Куліша сформувалося позитивне ставлення до поляків у цілому та їхньої культури. Це посприяло, особливо в умовах постійного обмеження можливостей розвитку української культури в межах Російської імперії, зміцненню в нього ідеї про необхідність налагодження польсько-українського діалогу та досягнення компромісу, навіть шляхом певних поступок в історичних питаннях. Саме це і проявилось у виданій в 1882 році брошурі «Крашанка...», де однією з головних тем була критика козацтва. При цьому в тексті не тільки формувався негативний образ самих козаків та їхньої діяльності в Україні, але й засуджувалися автори – як із минулого, так і сучасники Куліша, – котрі оцінювали та описували козацтво по-іншому. Робив це Куліш, з одного боку, через намагання шляхом поступок полякам у певних історичних питаннях простимулювати діалог та в результаті вирішити низку інших питань, які стосувалися б вже культурного і національного розвитку сучасних йому українців. З іншого боку, аналізуючи його наукові праці вже 1870-х років, можемо побачити таке ж ставлення до козаків, як і у брошурі 1882 року. І навіть після невдачі в справі налагодження публічного діалогу поляків і українців він у своїй науковій діяльності зберіг і розвивав саме таку оцінку козацтва, яку задекларував у «Крашанці...».

BIBLIOGRAFIA

- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów, sygn. 12924/III, Kuliš Pantelejmon.
1617 g. Iulâ 28. Dekret Vilenskogo tribunal'nogo suda o perenesenii na sejm dela o razrušenii uniatskim episkopom pravoslavnoj cerkvi v Pinske na Polozovšine, – i voobše o pritesnenii Grečeskoj verry, v: *Arheografičeskij sbornik dokumentov, odnosâsihsâ k istorii Severo-Zapadnoj Rusi*, t. 6, Vil'no 1869, c. 87–95.
- Adams'ka Ā., *Pol's'ki vitoki tvorju Pantelejmona Kuliša «Čorna rada. Hronika 1663 roku»*, „Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Ševčenka. Īstorîâ” 2013, vip. 3 (116), c. 5–7.
- Adamski Ł., *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 2011.

- Åkovenko N., *Narisi istoriï Ukraïni z najdavniših časiv do kincâ XVIII st.*, Geneza, Kiïv 1997.
- Ås' O., *Degeroïzaciâ kozactva ta pošuki aksiologičnogo vzircâ v istoričnij vizii Pantelejmona Kuliša*, v: *Studii z ukraïnistiki: Zbirnik naukovih prac' na pošanu doslidnika ukraïns'kogo kozactva V. Cibul's'kogo z nagodi 60-riččâ vid dnâ narodžennâ*, Rivne 2010, c. 139–146.
- Ås' O., *Īstorični poglâdi Pantelejmona Kuliša v svitli intelektual'nih metamorfoz 1870–80-h rokiv*, „Īstorioğrafični doslidžennâ v Ukraïni” 2007, vip. 17, c. 78–105.
- Dombrovs'ka L., V. Gulak, *Žittêvij i tvorčij šlâh Pantelejmona Kuliša (1819–1897)*, „Visnik knižkovoï palati” 2014, vip. 6 (215), c. 36–41.
- Dorošenko D., *Pantelejmon Kuliš*, Kiïv–Lâjpcig [1923].
- Dzira Ī., *Īstorični poglâdi Pantelejmona Kuliša v romanî «Čorna rada»*, „Naukovi pracî Kam`â nec'-Podil's'kogo deržavnogo universitetu”. Ser. „Īstorični nauki” 2004, t. 12, c. 441–450.
- Dzira Ī., *Zaporiz'ka Sič u hudožnih tvorah P. Kuliša*, „Problemi istoriï Ukraïni XIX – počatku XX st.: Zbirnik naukovih prac'” 2008, vip. 14, c. 41–53.
- Dzira Ī. *Kozac'ke litopisannâ 30-h – 80-h rr. XVIII st.: džereloznavčij ta istorioğrafičnij aspekti*, Īnstitut istoriï Ukraïni NAN Ukraïni, Kiïv 2006.
- Ēkel'čik S., *Ukraïnofili. Svît ukraïns'kih patriotiv drugoï polovini XIX stolittâ*, K.Ī.S., Kiïv 2010.
- Fedoruk O., *Ukraïno-pol's'ki vidnosini u percepcii Pantelejmona Kuliša (Kontekst galic'kogo suspil'no-literaturnoho procesu 60-h rr. XIX st.)*, „Ukraïna Moderna” 2003, vip. 8, c. 73–105.
- Fedoruk O., *Roman Kuliša «Čorna rada». Īstoriâ tekstu*, Kritika, Kiïv 2019.
- Grečilo A., *L'vivs'kij litopis*, v: *Enciklopediâ istoriï Ukraïni*, t. 6: La–Mi, Naukova dumka, Kiïv 2009.
- Gruševs'kij M., *Īstoriâ Ukraïni-Rusi: v 11 t., 12 kn., t. 7*, Naukova dumka, Kiïv 1991.
- Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie*, t. 6. *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*, t. 5, oprac. A. Przewdziecki, Krakow 1870.
- Kucij Ī., *Miž «civilizovanistû» ta «varvarstvom»: Rič Pospolita v istorično-civilizacijnih uâvlennâh Pantelejmona Kuliša*, v: *Spil'na spadšina. Rič Pospolita oboh narodiv epol's'kij i ukraïns'kij istoričnij dumci XIX i XX st.*, red. B. Tel'vak ta in., Vidavničij dim „Gel'vetika”, Herson 2019, c. 181–189.
- Kuliš P., *Bor'ba šlâhty s kozakami za oblادanie Ukrainoj obeiĥ storon Dnepra*, „Biblioteka dlâ čteniâ” 1863, vip. 9, c. 1–32.
- Kuliš P., *Hmel'nišina*, „Osnova” 1981, vip. 3, c. 1–15.

- Kuliš P., *Īstorîâ Ukraïni od najdavniših časiv*, „Osnova” 1981, vip. 9, c. 79–107.
- Kuliš P., *Padenie šlâhetskogo gospodstva v Ukraine obeih storon Dnepra, v XVII stoletii*, „Vestnik Ūgo-Zapadnoj i Zapadnoj Rossii. Istoriko-literaturnyj žurnal”, t. 1, iūl' (1862) c. 30–49; t. 2, avgust (1862) c. 49–74; t. 1, sentâbr' (1862) c. 136–157; t. 2, oktâbr' (1862) c. 190–202; t. 1, noâbr' (1862) c. 261–277; t. 3, ânvar' (1863) c. 1–21.
- Kuliš P., *Peršij period kozactva od jogo počatku do voroguvannâ z lâham*, v: Idem. *Tvori*, t. 6, L'viv 1910.
- Kuliš P., *Pis'ma k Ūzefu Kraševskomu ot 27 marta i 7 aprelâ 1882 g.*, „Narod” 1892, t. 20–21, c. 222–223.
- Kuliš P., *Pis'mo k Mihajlu Pavliku*, „Narod” 1892, t. 20–21, c. 224.
- Kuliš P., *Pis'mo k Ūzefu Kraševskomu ot 20 marta 1882 g.*, „Narod” 1892, t. 20–21, c. 221.
- Kuliš P., *Pol'sko-kazackaâ vojna 1638 goda*, „Otečestvennye zapiski” 1864, t. CLVI, kn. 9, c. 327–355.
- Kuliš P., *Ruïna*, „Meta. Literaturno-političnij visnik” 1863, t. 2.
- Kuliš P., *Vigovšina*, „Osnova” 1861, t. 11–12, c. 1–15.
- Kuliš., *Hutorna poeziâ*, L'viv 1882.
- Kuliš P., *Istorîâ vozsoedineniâ Rusi*, t. 1: *Ot načala kolonizacii opustošennoj tatarskim pogromom Kievo-Galickoj Rusi do načala stoletnej kazacko-šlâhetskoi vojny*, Sankt-Peterburg 1874; t. 2: *Ot načala stoletnej kazacko-šlâhetskoi vojny do vozstanovleniâ v Kieve pravoslavnoj ierarhii, v 1620 godu*, Sankt-Peterburg 1874; t. 3: *Religioznoe, social'noe i nacional'noe dviženie v èpohu Iova Boreckago*, Moskva 1877.
- Kuliš P., *Krašanka Rusinam i Polâkam na Velikden' 1882 roku*, L'viv 1882.
- Kuliš P., *Otpadenie Malorossii ot Pol'si (1340–1654)*, t. 1, Moskva 1888; t. 2, Moskva 1888; t. 3, Moskva 1889.
- Kuz'muk O., *Mežigir's'ka starovina: narisi z istorii Kiëvo-Mežigir's'kogo v im`â Preobražennâ Gospodn'ogo čolovičogo monastirâ v XVI–XVIII stolittâh*, Vidavec' Oleg Filûk, Kiïv 2014.
- Movčan R.V., K.V. Taranik-Tkačuk, M.P. Bondar, O.M. Īvasûk, S.A. Kočerga, L.Ī. Kavun, O.Ī. Neživij, N.V. Mihajlova, *Ukraïns'ka literatura. Programa dlâ 5–9 klasiv zagal'noosvitnih navčal'nih zakladiv*, Ministerstvo osviti i nauki Ukraïni, <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/nasajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>, date of access 2.02.2023.
- Nahlik Ē., *Pantelejmon Kuliš: Osobistist', pis'mennik, mislitel': u 2-h t.*, t. 1: *Žittâ Pantelejmona Kuliša*, Ukraïns'kij pis'mennik, Kiïv 2007; t. 2: *Svitoglâd i tvorčist' Pantelejmona Kuliša*, Ukraïns'kij pis'mennik, Kiïv 2007.

- Rusina O., Ī. Svarnik, L. Vojtovič, D. Vašuk, A. Blanuca, B. Čerkas, *Ukraïna: litovs'ko-pol's'ka doba 1320–1569*, Baltiâ-Druk, Kiïv 2008.
- Rusina O., *Kontroverzi istoriï kiivs'koï knâžoï tradiciï XIII–XVI st.*, v: Idem. *Studii z istoriï Kiêva ò Kiivs'koï zemli*, Īnstitut istoriï Ukraïni NAN Ukraïni, Kiïv 2005, c. 73–99.
- Šerbak V., Ostrânin Âkiv, v: *Enciklopediâ istoriï Ukraïni*, red. V. A. Smolij ta in., t. 7: *Mi–O*, Naukova dumka, Kiïv: 2010.
- Zamlins'kij V., *Get'mani Ukraïni*, Vid-vo DZ „Lugans'kij nacional'nij universitet imeni Tarasa Ševčenko”, Lugans'k 2008.